

SES BİLGİSİ - Ünlü Fonemler - Ünlü Fonemlerle İlgili Özellikler

Önlük-Artlık Uyumu:

Yaygın olarak büyük ünlü uyumu adıyla bilinen bu özellik yalnız Türkçe kökenli sözcüklerle ilgilidir. Bu uyuma göre Türkçe bir sözcükte ya ön ünlüler (yaygın ve yanlış kullanıma göre ince ünlüler), ya da art ünlüler (yaygın ve yanlış kullanıma göre kalın ünlüler) bulunur.

Art Ünlüler: a, ı, o, u

Ön Ünlüler: e, i, ö, ü

o ve ö ünlüleri yalnız ilk hecede bulunabildiğinden, Türkçe sözcüklerdeki ünlü sıralanışı genel olarak şöyledir:

İlk Hece Diğer Heceler

e, i, ö, ü e, i, ü

a, ı, o, u a, ı, u

Türkçe Sözcüklerde Uyumun Bozulması

Önlük-artlık uyumu bir sözcüğün Türkçe olup olmadığını anlamamıza yardımcı olabilir ancak Türkçe oldukları halde pek çok nedenle önlük-artlık uyumu dışında kalmış olan sözcüklerimiz de vardır. Bu nedenleri sıralarsak:

a. Birleşik sözcükler doğal olarak bu uyumun dışında kalabilirler: gecekondu, atasözü, bugün (bu sözcük İngilizce today karşılığında kullanılıyorsa bitişik, this day karşılığında kullanılıyorsa ayrı yazılır) vb.

b. Eski Türkçe'de uyuma girdiği halde bugün çeşitli nedenlerle uyumdan çıkmış sözcükler vardır: anne, kardeş, elma, şişman, inan-, hani, hangi, dahi (bağlaç) vb.

c. Türkçe'de uyuma girmeyen ekler vardır ve bu ekleri alan sözcüklerde önlük-artlık uyumu bozulabilir. Sıralarsak:

-daş, -taş: din-daş, meslek-taş, fikir-daş vb.

-leyin: akşam-leyin, sabah-leyin vb.

-ken: oynar-ken, çocuk-ken vb.

-mtırak: ekşi-mtırak, yeşil-i-mtırak vb.

-ki: yukarıda-ki, ağaçta-ki vb.

-yor: gel-i-yor, sürüklü-yor (< sürükle-), çek-iyor vb.

Ödünç Sözcüklerde, Eklenme Sırasında Uyumun Bozulması

Alınma sözcükler de eklenme sırasında önlük-artlık kuralına uyarlar. Yani ek, sözcüğün son ünlüsüne göre seçilir. Ancak iki durumda bu uyum bozulur:

1. Son ünlüsü ön a olan sözcükler art ünlülü değil, ön ünlülü ekler alırlar: harf-e, seyahat-i gibi. Bkz. 3.3.1. Ön a Ünlüsü.
2. Son ünsüzü öndamaksıl (ince) k ve l olan sözcükler, art ünlü bulundursalar bile ön ünlülü ekler alırlar: rol-ü, gol-e gibi.

Bkz. 4.3. Yabancı Sözcüklere Özgü Ünsüz Fonemler

Türkçeye uzun süre önce girmiş olan bir kısım sözcükte de önlük-artlık uyumu görülür:

ortanca < Holland. hortensia

Çarşamba < Farsça çeha:r "dört" + şenbe "gün"

çamaşır < Farsça ca:me "elbise" + şuy "yıkama"

dürbün < Farsça du:r "uzak" + bi:n "görme"

çardak < Farsça çeha:r "dört" + Arapça ta:k "kemer, sütun" vb.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu:

Yaygın olarak Küçük Ünlü Uyumu adı ile bilinen bu özellik, Türkçe sözcüklerde ya düz ya da yuvarlak ünlü bulunması durumunu anlatır.

Düz Ünlüler: a, e, ı, i

Yuvarlak Ünlüler: o, ö, u, ü

Türkçe bir sözcüğün ilk hecesinde a, e, ı, i ünlülerinden biri varsa izleyen hecelerde yine bu ünlülerden biri bulunabilir. Eğer ilk hece ünlüsü ü, ö, u, o ünlülerinden biriye, diğer hecelerde ü, e, u, a ünlülerinden biri bulunabilir.

Türkçe Sözcüklerde Uyumun Bozulması

Düzlük-yuvarlaklık uyumu Türkçe sözcükler için ayırıcı bir özellik olmakla birlikte, çeşitli nedenlerle bu uyumun dışında kalmış sözcükler de vardır:

1. İçinde, dudak ünsüzleri dediğimiz b, p, m, v bulunan Türkçe sözcüklerde, a ünlüsünden sonra eski u ünlüsü korunmuştur:

tavuk

yağmur

tapu

kavur

savur

avuç

avun-

çamur

kagun

yavru vb.

2. Düz ünlülü sözcüklere eklenen şimdiki zaman eki -(I)yor da doğal olarak düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar:

gel-iyor

bak-ıyor vb.

Türkçe'deki ödünç sözcüklerin bir bölümü eskilikleri ölçüsünde Türkçe'nin bu yasasına uyum sağlamış, Türkçeleşmişlerdir:

(atlı) karınca < İtalyanca carrozza "araba"

zeytin < Arapça zeytu:n

müdür < Arapça müdi:r vb.

Ünlülerin Sıfırla Nöbetleşmeleri

Eklenme sırasında bir ünlünün kaybolması durumunu düşme değil, sıfırla nöbetleşme olarak adlandırıyoruz. Çünkü sözkonusu ünlü, sözcük yalın durumdayken kendini korumaktadır. Örneğin; ağız fakat ağz-ım gibi.

Bu tip nöbetleşme olaylarının bir bölümü yazıya yansımış olsa da büyük bir bölümü şimdilik sadece konuşma dilinde görülür. Hiç bir dilde yazı konuşmayı tümüyle yansıtamaz. Bugün Türkçe'de konuşma ve yazının pek çok dile göre birbirine çok yakın olmasının nedeni Latin kökenli Türk alfabesine geçişin yeni olmasıdır. Yine de geçen süre içinde konuşma dili yazıdan biraz uzaklaşmıştır. Oluşan farklılıkların bir bölümü zamanla yazıyı etkilese bile çoğu konuşma düzeyinde kalmıştır. Bunları bilmek ve yazıya yansıtmamak gerekir. Aşağıda bunlar sırasıyla verilmiştir:

İlk hecesi açık, ikinci hecesi kapalı ve ı, i, u, ü ünlülerinden biriyle kurulmuş olan iki heceli Türkçe sözcüklerin ikinci hecesinde bulunan ünlüler, sözcük ünlü ile başlayan bir ek aldığında sıfırla nöbetleşir:

ağız > ağz-ım, alın > aln-ı, geniz > genz-im, karın > karn-ın, uğur > uğr-u, kayın > kayn-ın, gönül > gönl-ü, omuz > omz-u, burun > burn-u, beyin > beyn-i vb.

Bu özellik yazı dili için de geçerlidir ve bu sözcüklerin ek almış biçimlerinin böyle yazılması gerekir.

Türkçe'ye başka dillerden girmiş olan tek heceli ve sonunda iki ünsüz bulunan sözcükler, konuşma ve yazı dilimizde iki heceli olmuştur:

ism > isim, film > filim, devr > devir gibi.

Bu tip sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıkların da eski biçimlerine dönerler:

isim > ism-e, filim > film-e, devir > devr-in, kayıp > kayb-ım, emir > emr-e, ömür > ömr-ün, sabır > sabr-avb.

Bu özellik hem konuşma hem de yazı dilimiz için geçerlidir.

İkinci hecesi y, v, ğ ünsüzleriyle başlayan ve r ünsüzüyle biten iki heceli Türkçe eylem gövdeleri ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, ikinci hece ünlüleri sıfırla nöbetleşir:

kavur- > kavr-ul-,

savur- > savr-uk,

ayır- > ayr-ıl-,

kavuş- > kavş-ak (fakat! kavuş- uruz, kavuş-unca vb.)

çevir- > çevr-il-,

evir- > evr-im,

devir- > devr-im,

doyur- > doyr-ul-,

sıyrır- > sıyr-ıl-,

kayır- > kayr-ıl-,

yoğur- > yoğr-ul-,

bağır- > bağr-ış-,

çağır- > çağr-ış-,

eğir- > eğr-il-,

böğür- > böğr-üş-,

yayıl- > yayl-ım vb.

Bu tipte olmayan bazı sözcüklerde de aynı özellik görülür:

bükül- > bükül-üm, yanıl- > yanıl-ış, uyu- > uy-ku vb.

Bu özellik de yazı dilimize yansımıştır

bura, şura, ora, nere sözcüklerinin son ünlüleri -da,-de, -dan, -den eklerinden önce sıfırla nöbetleşirler:

burda, burdan, şurda, şurdan, orda, ordan, nerde, nerden

*Bu özellik konuşma diline aittir ve yazıya yansıtılmamalıdır. Yani bu sözcükleri yazarken burada, buradan, şurada, şuradan, orada, oradan, nerede, nereden biçimlerinde yazmak gerekir.

Şu üç sözcüğün son ünlüsü, addan eylem yapan -la, -le ekinden önce sıfırla nöbetleşir:

yumurta > yumurt-la

ileri > ilerle

içeri > içerle

Sözcüklerin bu biçimde yazılması gerekir.

3.4.3.6. -arı, -eri eki almış belirteçlerin son ünlüsü, -da, -de, -dan, -den eklerinden önce sıfırla nöbetleşirler:

yukarı > yukarda, ileri > ilerde, içeri > içerde, dışarı > dışarda

*Bu özellik konuşma diline aittir ve yazıya yansıtılmamalıdır. Yani bu sözcükleri yazarken yukarıda, ileride, içeride, dışarıda biçimlerinde yazmak gerekir.

y Ünsüzü Etkisiyle Ünlülerde Daralma

y ünsüzünün daraltıcı etkisi nedeniyle, eklenme sırasında bu ünsüzden önce bulunan geniş ünlülerde daralma oluşur.

*Bu özellik konuşma diline aittir ve yazıya yansıtılmamalıdır.

Örneğin:

başla- > başlıyan

iste- > istiyen

bekle- > bekli-yerek

iste- > isti-yerek

ağla- > ağlıya

bekle- > bekliye

başla- > başlıyın

iste- > istiyin

ara- > arıyıp

tara- > tarıyıp

bura > burıya

şura > şurıya

nere > neriye

araba > arabıya

çeşme > çeşmiye

koru- > korıya

yürü- > yüriye

çürü- > çüriyen

yürü- > yüriyen

yapma- > yapmıyor

gelme- > gelmiyor

Gelecek Zaman Ekinde Ünlü Daralması

-acak/-ecek eki ünlü ile biten eylemlere eklendiğinde bu ekin son ünlüsü daralır:

yap-ıca

ed-ice

gör-ice

sev-ice vb.

*Bu özellik konuşma diline aittir ve yazıya yansıtılmamalıdır.

Hece Binişmesi

Türkçede yaygın olarak, Farsça hane sözcüğüyle oluşturulmuş birleşiklerde görülür:

hastahane > hasta:ne

pastahane > pasta:ne

postahane > posta:ne

eczahane > ecza:ne

*Bu özellik konuşma diline aittir ve yazıya yansıtılmamalıdır.

Türkçede eslâ ve yazıya yansımış hece binişmesi örnekleri de çoktur:

ne için > niçin

ne asıl > nasıl

ne asıl ise > nasılsa

o ise > oysa

o ile > öyle

o ile ise > öyleyse

bu ile ise > böyleyse

güllü aş > güllaç

sütlü aş > sütlaç

kahve altı > kahvaltı

pazar ertesi > pazartesi

cuma ertesi > cumartesi

hanım nine > haminne vb.

Büzülme

Türkçede eklenme sırasında çeşitli durumlarda büzülmeler oluşur. Konuşma diline ait olan bu özellik yazıya yansıtılmamalıdır.

Örneğin;

Ünlü ile biten eylemlere gelecek zaman eki eklendiğinde:

başlayacak > başli:cak

yaşayacak > yaşı:cak

bekleyecek > bekli:cek

çürüyecek > çüri:cek vb.

Gelecek zaman ekinin kişi eki almış biçimlerinde farklı büzülmeler ortaya çıkabilir:

yapacağım > yapıcı:m, yapıca:m

edeceğim > edici:m, edice:m

arayacağım > ari:ci:m, ari: ca:m

korkmayacağız > korkmi:ci:z, korkmi:ca:z vb.

Kısalma ve Uzama

Türkçe sözcüklerde uzun ünlü olmadığı belirtilmişti. Bkz. 3.3.2.Yazı Dilindeki Ödünç Sözcüklerde Bulunan Uzun Ünlüler.

Alınma sözcüklerdeki uzun ünlüler çoğunlukla korunmakla birlikte (bkz. UZUNLUK ve KISALIKLA İLGİLİ YANLIŞLAR) bu ünlülerin bir bölümü Türkçe'ye uyum sağlamak la kısalmıştır. Sözcük yalın haldeyken kısa söylenen bu ünlüler, eklenmeyle bir açık hece ünlüsü haline gelince eski uzunlukları yeniden ortaya çıkar.

Bu tip sözcüklerin söylenişine dikkat etmek gerekir:

hukuk > huku:ku

vücut > vücu:du

hesap > hesa:bı

cevap > ceva:bı

delil > deli:li

hal > ha:l-i

yar > ya:r-i

tamam > tama:m-ı

edebiyat > edebiya:-t-ı

hayat > haya:t-ı

hesap > hesa:b-ı

murat > mura:d-ı

mevzuat > mevzua:t-ı

mevcut > mevcu:d-u

taç > ta:c-ı

ahlak > ahla:k-ı vb.